

ТРАДЫЦЫІ ПЕРАЕМНАСЦІ: АБ ВЫВУЧЭННІ ФАНЕТЫКІ І АРФАЭПІІ

Навучанне правільнаму, багатаму і разнастайнаму маўленню (як вуснаму, так і пісьмоваму) – адна з асноўных задач не толькі школьнага навучання, але і навучання ў вышэйшых навучальных установах, паколькі маўленне любой асобы – паказчык яе інтэлектуальнага і прафесійнага ўзроўню. Адно з асноўных патрабаванняў да правільнага вуснага маўлення – захаванне ў ім арфаэпічных нормаў беларускай мовы.

Вопыт працы ў ВНУ дае магчымасць канстатаваць, што былыя школьнікі прыходзяць з несфарміраванымі практычнымі навыкамі правільнага вуснага маўлення: не захоўваюцца такія нормы беларускай мовы, як перадача асіміляцыйнай мяккасці, асіміляцыя шыпячых да свісцячых, адрозненне ў вымаўленні [γ] фрыкатыўнага і [г] выбухнога і г.д. Часта памылкі назіраюцца ў вымаўленні спалучэння гукаў [чн]: прыходзіцца чуць *ру[шн']ік* замест *ру[чн']ік*. Тым не менш, арфаэпічная норма вымаўлення спалучэння [чн] нязменная: *яе[чн]ы, мало[чн]ы*.

Валоданне арфаэпічнымі нормаўмі грунтуецца на дзвюх асноўных пазіцыях – веданні асаблівасцей гукавога складу беларускай мовы і асноўных заканамернасцей узаемадзеяння гукаў у маўленчай плыні (тэарэтычны аспект) і прымяненні атрыманых ведаў на практыцы (практычны аспект).

З гэтых пазіцый мы прааналізавалі вывучэнне фанетыкі і арфаэпіі ў 5-11 класах агульнаадукацыйнай школы.

Фанетыка з'яўляецца адным з найбольш складаных раздзелаў лінгвістыкі. Ад якасці яго засваення залежыць далейшая праца па выпрацоўцы арфаграфічных і арфаэпічных навыкаў, вывучэнне марфемікі і словаўтварэння.

Вывучэнне фанетыкі пачынаецца ў 5 класе, калі вучні знаёмяцца з класіфікацыяй гукаў (галосныя-зычныя, звонкія-глухія, цвёрдыя-мяккія, шыпячыя-свісцячыя), спецыфічнымі фанетычнымі рысамі беларускай мовы (дзеканне, цеканне, падоўжаныя зычныя, прыстаўныя гукі і інш.).

Працягваецца знаёмства з асаблівасцямі гукавой сістэмы беларускай мовы ў 10 класе: паўтараюцца асноўныя класіфікацыйныя характарыстыкі гукаў, з'яўляецца новы матэрыял (напрыклад, звесткі пра спецыфіку гука [г] у беларускай мове).

Аналіз паказвае, што на ўзроўні ўвядзення тэарэтычнага матэрыялу з'яўляюцца пэўныя праблемы тэрміналагічнага характару: у 5 класе ўводзіцца паняцце *няпарныя звонкія гукі* [2, с. 15-16], у 10 класе гэтыя ж гукі называюцца

санорнымі (як, дарэчы, і ў дапаможніках для вышэйшых навучальных устаноў); у 5 класе ўводзіцца паняцце *няпарныя цвёрдыя зычныя* [2, с. 24], якое падаецца і ў падручніках для 10 класа [4, с. 82], у дапаможніках для ВНУ такія гукі называюцца *зацвярдзелымі*.

У 5 класе пачынаецца знаёмства і з асноўнымі арфаэпічнымі нормамі беларускай мовы, хоць паняцця гэтага і не ўводзіцца. Менавіта ў 5 класе вучні даведваюцца пра асноўныя змены гукаў у маўленчай плыні: звонкіх перад глухімі, глухіх перад звонкімі, свісцячых перад шыпячымі і шыпячых перад свісцячымі [2, с. 19], цвёрдых перад мяккімі [2, с. 23].

Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу ў падручніку прапануюцца практыкаванні №№ 36, 37, 38, накіраваныя на правільнае вымаўленне і напісанне звонкіх, глухіх, свісцячых і шыпячых зычных. Засвоіць гэтыя правілы вучні павінны на аснове 25 слоў, сярод якіх 12 слоў адлюстроўваюць асіміляцыю звонкіх да глухіх (*дарожка, нізкі, рэдкі* і інш.), 4 словы – асіміляцыю глухіх да звонкіх (*малацьба, просьба, касьба, барацьба*), 5 слоў – аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова (*снег, холад, працяг, хлеб* (гэтая лексема сустракаецца двойчы)), 1 слова на вымаўленне спалучэння *тч* (*матчына*), 1 слова на асіміляцыю свісцячых да шыпячых (*пячынкі*), 2 словы на асіміляцыю шыпячых да свісцячых (прадстаўлена адной лексмай *рэчцы*). Спецыяльнага практыкавання на выпрацоўку навыкаў вымаўлення асіміляцыйнай мяккасці ў дапаможніку не прадугледжана.

У 6 класе вывучаюцца самастойныя часціны мовы, і ў падручніку па беларускай мове практычна адсутнічае тэарэтычны матэрыял, які б дазволіў пашырыць веды па арфаэпіі. Аднак тэмы, якія вывучаюцца ў 6 класе, маюць значны патэнцыял для фарміравання і ўдасканалення арфаэпічных навыкаў. Так, пры вывучэнні правапісу часціцы *не* з назоўнікамі, прыметнікамі, дзеясловамі варта зрабіць акцэнт на вымаўленні гэтых часціц, пры вывучэнні лічэбнікаў акцэнтаваць увагу на правілах пастаноўкі націску.

Навучанне ў 7 класе пачынаецца са знаёмства з асноўнымі нормамі беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і арфаэпічнымі. І вельмі лагічна, што паслядоўна на старонках падручніка сустракаецца рубрыка *Гавары правільна*, у якой звяртаецца ўвага на вымаўленне часціцы *не* (*не ссохне, не ломіць, не вершнеш* і інш.) [6, с. 4, 28, 29, 52, 150, 193, 219], слоў з рознымі відамі асіміляцыі (па мяккасці: *прымерзне, свежы, з’есці, спеваў* і інш. [с. 28, 32, 69, 70], па глухасці, па месцы ўтварэння: *кладачцы, дапытася, па-людску, папачэшся* і інш. [с. 70, 74, 86, 148, 150, 158, 170]). Словы, на вымаўленне якіх звяртаецца ўвага, сустракаюцца ў практыкаваннях, прапанаваных у падручніку. Падаецца лагічным, каб для зацавання былі прадугледжаны

(напрыклад, для фанетычнага разбору) іншыя словы з такімі ж асаблівасцямі, аднак гэтага на старонках падручніка не назіраецца.

Традыцыя акцэнтаваць увагу на вымаўленні слоў з адметнымі арфаэпічнымі асаблівасцямі працягваецца і ў падручніку для 8 класа, дзе без пазначэння рубрыкі ў чырвонай рамцы падаюцца словы і спалучэнні слоў, на вымаўленне якіх трэба звярнуць асаблівую ўвагу (з *імі, сын і дачка, без жалю, пенсія, на дарожцы, звышімклівы, згінуць, дужка, нясвіжскі* і інш [1, с. 72, 117, 121, 144, 145, 195, 207, 226, 236, 243, 251, 255, 261]). Аднак, у адрозненне ад падручніка для 7 класа, гэтыя словы не маюць “практычнай падтрымкі” ў матэрыялах заданняў.

А вось падручнік для 9 класа фактычна не змяшчае матэрыялу для замацавання арфаэпічных ведаў, уменняў і навыкаў. Толькі ў раздзеле “Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год” прапануюцца чатыры практыкаванні, пры выкананні якіх трэба ўспомніць асноўныя арфаэпічныя і акцэнталагічныя нормы беларускай мовы.

У 10 і 11 класах у цэнтры ўвагі знаходзіцца маўленне як працэс выкарыстання мовы, таму праграмамі вывучэння беларускай мовы прадугледжана больш глыбокае знаёмства з арфаэпічнымі і акцэнталагічнымі нормамаі. Цяжка сказаць, наколькі такое вывучэнне будзе эфектыўным, калі пераемнасць навучання фанетыцы і арфаэпіі фактычна перарываецца.

Авалодаць арфаэпічнымі нормамаі сучаснай беларускай літаратурнай мовы нельга без засваення правілаў фанетычнай транскрыпцыі – спецыяльнага фанетычнага пісьма (лац. *trans* – праз, пера і *scribere* – пісьмо), паколькі арфаграфічнае пісьмо, якім мы

карыстаемся, не заўсёды дакладна адлюстроўвае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў. Калі ў арфаграфічным пісьме адной і той жа літарай могуць

Гэта важна

У сістэме зычных гукаў беларускай мовы ёсць гукі [ɣ], [ɣ'] і [z], [z']. Шчылінны (фрыкатыўны) гук [ɣ] вымаўляецца ва ўсіх словах беларускай мовы, акрамя толькі некаторых запазычаных. Гэты гук звонкі, яму адпавядае глухі гук [x], таму ў сярэдзіне перад наступным глухім зычным, а таксама на канцы слова гук [ɣ] вымаўляецца як [x]: *лэ[x]кі, сне[x]*.

Змычна-выбухны гук [z] вымаўляецца ў некаторых даўніх запазычаннях з польскай і нямецкай моў, якія трэба запамніць: [z] *анак, узік, аза, шва[з]ер, з[з]і, [з]уз, а[з]рэст, [з]валт*. Звонкаму гуку [z] адпавядае глухі гук [k], таму гук [z] вымаўляецца таксама на месцы [k] у сярэдзіне іных запазычаных слоў і на стыку слоў перад звонкім зычным: *ва[з]зал, ане[з]дот, э[з]зотыка, я[з]думаеш, я[з]заўсёды*.

абазначацца розныя гукі, а адзін і той жа гук – рознымі літарамі, то ў транскрыпцыі кожнаму гуку адпавядае асобны знак (літара).

У аснове транскрыпцыі можа ляжаць любы алфавіт, існуе і ўніверсальны фанетычны алфавіт, распрацаваны Міжнароднай фанетычнай асацыяцыяй і заснаваны на лацінскім алфавіце. У вучэбных дапаможніках выкарыстоўваецца транскрыпцыя, заснаваная на нацыянальным алфавіце.

Калі ў беларускай транскрыпцыі для абазначэння гукаў [дж], [дз], [дз'] могуць выкарыстоўвацца і літары *z, ž* і спалучэнні літар *дж, дз* (з мэтай палегчыць успрыманне фанетычнага пісьма), то спецыяльныя значкі (мяккасці зычнага, падаўжэння, асноўнага і пабочнага націскаў, міжфразавых і міжтактавых паўз), а таксама правілы афармлення транскрыпцыі абавязковыя для любой транскрыпцыі і не маюць варыянтаў. Так, абавязковымі правіламі афармлення з'яўляюцца наступныя: вялікія літары ў транскрыпцыі не выкарыстоўваюцца; знакі прыпынку, акрамя пыталніка і клічніка, не ставяцца; тэкст, які транскрыбіруецца, бярэцца ў квадратныя дужкі.

Адной з самых распаўсюджаных памылак першакурснікаў у афармленні фанетычнай транскрыпцыі з'яўляецца пастаноўка знакаў прыпынку замест значкоў паўз. Напэўна, гэта можна растлумачыць тым, што праграмай па беларускай мове для школ не прадугледжаны пытанні фанетычнага падзелу вуснай мовы на інтанацыйныя фразы, моўныя такты, фанетычныя словы.

Элементы транскрыпцыі ў запіс слоў уводзяцца ў 5 класе [2, с. 12]. І зноў мы павінны канстатаваць адсутнасць пераемнасці ў падачы матэрыялу. Напрыклад, у падручніку для 5 класа мяккасць гука [й] у транскрыпцыі абазначаецца, але не захоўваецца ў старшых класах.

У падручніку для 6 класа ў межах паўтарэння вывучанага ў 5 класе вучням прапануецца зрабіць гукавы запіс сказа: *І думкі мае плывуць на хвалях і дзён, і начэй да сэрцаў людскіх і вачэй* [3, с. 18]. Думаецца, што заданне не адпавядае ўзроўню ведаў вучняў-шасцікласнікаў, бо ні ў 5, ні ў 6 класах школьнікаў не вучаць асновам транскрыбіравання. Для ўзору пададзена, як запісаць у транскрыпцыі слова *зліваюцца*, што не можа служыць дакладным узорам для выканання задання.

У падручніку “Беларуская мова” для 8 класа [1, с. 19] прыводзіцца такі ўзор транскрыпцыі: *[н'іко́л'і п го́ра мы н'а зна́л'і, кал'і п раб'і́л'і йак каза́л'і]*. Адразу ўзнікаюць пытанні: ці з'яўляюцца [п], [н'а] асобнымі фанетычнымі словамі, [г] – гук выбухны ці фрыкатыўны, якой часцінай мовы з'яўляецца [кал'і] – службовай ці самастойнай (слова мае самастойны націск), для чаго ў транскрыпцыі стаіць коска. Фанетычны запіс фразы павінен выглядаць так: *[н'іко́л'і^п п го́ра мы н'а^пзна́л'і/ кал'і^п раб'і́л'і йак каза́л'і]*.

Адсутнічае сістэма і ў выкарыстанні тэрмінаў. Так, у падручніку для 6 класа ў якасці сінанімічных выкарыстоўваюцца тэрміны *гукавы запіс* [3, с. 18] і *фанетычны запіс* [3, с. 233, с. 262].

Ва ўсіх класах агульнаадукацыйнай школы прадугледжана такая форма паўтарэння і кантролю, як фанетычны разбор. Менавіта гэты від працы дазваляе спалучыць абодва аспекты вывучэння фанетыкі – тэарэтычны і практычны – у адно цэлае.

Мы прааналізавалі словы, якія прапануюцца для фанетычнага разбору ва ўсіх падручніках. Колькасць слоў, прапанаваных для разбору, мяняецца ў залежнасці ад класа: як правіла, ідзе па шляху павелічэння: 5 клас – 9 слоў, 6 і 7 класы – 8 слоў, 8 – 24 словы, 9 – 28 слоў, 10 – 42 словы, 11 – 39.

Аднак якасны аналіз гэтых слоў дае вельмі нечаканыя вынікі.

З аднаго боку, назіраюцца пэўныя станоўчыя тэндэнцыі ў выбары слоў для фанетычнага разбору. Па-першае, як правіла, словы, падабраныя для фанетычнага разбору, дазваляюць успомніць і паўтарыць усе фанетычныя працэсы і з’явы, якія вывучаюцца ў школе: аглушэнне, асіміляцыйную мяккасць, асіміляцыю свісцячых да шыпячых і шыпячых да свісцячых, гукавое значэнне ётавых літар, гукавыя асаблівасці беларускай мовы ([ДЖ], [ДЗ]) і г.д. Па-другое, словы, прапанаваныя для разбору, у розных класах адрозніваюцца не толькі колькасцю, але і якасцю (ступенню насычанасці фанетычнымі з’явамі). З гэтага пункту гледжання самымі насычанымі з’яўляюцца словы, зафіксаваныя ў падручніку для 8 класа (*цяжка, касьбу, падкову, расчуліў, святочны, хутчэй, адчуванне, нарэшце, бруістыя, пясчаны, расчараванне, свет, дзежцы, бярозка, блізкасць, схіле, продкі, елацы, сцежцы, часцей*).

З другога боку, праведзены аналіз дазваляе сцвярджаць, што і з гэтым аспекце адсутнічае пераемнасць у падачы матэрыялу.

Так, не заўсёды фанетычны разбор дазваляе падмацаваць тэарэтычны палажэнні, якія вывучаюцца ў класе. Напрыклад, у падручніку для 5 класа практычна няма слоў, якія б адлюстравалі з’явы асіміляцыі (*дзіўнай, чарніцы, палёт, вандруе, ляцяць, бясхмар’е*). Сустрэкаюцца выпадкі, калі слова адлюстроўвае фанетычную з’яву, якая не тлумачыцца ў школе. Так, у 8 класе для фанетычнага разбору прапануецца слова *мозгу* [1, с. 92], асаблівасцю якога з’яўляецца наяўнасць [г] выбухнога.

У падручніках для 9 і 11 класаў прапанаваны словы з найменшай насычанасцю фанетычнымі з’явамі, хоць павінна быць наадварот (*разводдзя, ніякія, імі, б’еца, наваколля, надзею, дзякую, з’явай, цвёрда, біць, аксіёма, абрэвіяцыя, кіёск, дзевяцьсот, дзяцей, краях, пятнаццаць, выяўляе, вымаўленне, галлё, змяёю, біяграфіі*).

Нярэдка ў розных падручніках словы, падобраныя для фанетычнага аналізу, паўтараюцца. Так, па два разы сустракаюцца аднакарэнныя словы і формы адных і тых жа слоў: *галлэ* – 10 і 11 класы, *збірае* – 10 клас, *свет* – 8, 9 класы, *спадчынная*, *спадчыны* – 10, 11 класы, *спяваюць*, *спяваючы* – 9, 10 класы, *хутчэй* – 8, 11 класы, *цяжка*, *цяжкі* – 6, 8, 11 класы, *чэшкі*, *чэшкую* – 9, 10 класы. Тры разы сустракаюцца формы *сцэжках*, *сцэжку*, *сцэжцы* ў падручніках для 6, 8 і 11 класаў, аднакаранёвыя словы *адчуванне*, *адчуваць*, *адчуць* – 8, 10 класы. Чатыры разы сустракаюцца формы прыметнікаў *лёгкі* (*лёгкая*, *лёгкім*, *лёгкія* – 6, 9, 10 класы), і *пясчаны* (*пясчанага*, *пясчанай*, *пясчаных* – 8, 10, 11 класы). А займеннік *якія* ў адной форме тры разы прапануецца для фанетычнага разбору ў падручніку для 9 класа.

Спадзяёмся, што праведзены аналіз будзе карысным настаўнікам беларускай мовы і дазволіць ім скарэкціраваць выкарыстанне дадатковага моўнага матэрыялу пры вывучэнні фанетыкі і арфаэпіі, паставіць неабходныя акцэнты пры засваенні тэарэтычных палажэнняў.

Літаратура:

1. Бадзевіч, З.І. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 8-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / З.І.Бадзевіч, І.М.Саматыя. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 272 с.
2. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 5-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання. У 2 ч. Ч. 2 / В.П.Красней [і інш.]. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2008. – 160 с.
3. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 6-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / В. П. Красней, Я. М. Лаўрэль, С. Р. Рачэўскі. — Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. — 304 с.
4. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 10-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М.Валочка [і інш.]. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 256 с.
5. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М.Валочка [і інш.]. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2010. – 256 с.
6. Валочка, Г.М. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 7-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М.Валочка, С.А.Язерская. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 256 с.
7. Гардзей, Н.М. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 9-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Н.М.Гардзей, П.Л.Навіцкі, З.М.Тамашэвіч; пад рэд. Н.М.Гардзей. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2011. – 264 с.